

СТАНОВЛЕННЯ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ У X – XIII СТОЛІТТЯХ

Анотація. Стаття присвячена процесу становлення і розвитку земельної власності в Україні на етапі розкладу родоплеменної організації і утворення державних форм життя.

Ключові слова. Власність, земля, феодалы, залежне селянство, держава, князівська влада.

Аннотация. Статья посвящена процессу становления и развития земельной собственности в Украине на этапе разложения родоплеменной организации и образования государственных форм жизни.

Ключевые слова. Собственность, земля, феодалы, зависимое крестьянство, государство, княжеская власть.

Summary. The article is devoted to process of formation and development of land ownership in Ukraine at the stage of decomposition of tribal organization and formation of state forms of life.

In Kievan Rus in the X-XIII centuries have developed the following forms of land ownership: princely, boyar, Church property of the peasant community. The first landowners were princes, the private ownership of which is the rapid increase in the XI-XII centuries Nobility tenure, known since the second half of XI century. Sources of growth in land ownership were alienation of peasant and seizure of communal lands, their acquisition, Zaimka and new land development. However the economic life of the old Russian society was based on the property free peasants from the community. There was no mass obzezemelennya peasants as prerequisites of a large land tenure. This was facilitated by the presence of a significant number of unoccupied, undeveloped land, which delayed the formation of the developed feudal relations. Farms were the Foundation of economic life, held the majority of land estates, produced most of the agricultural products, themselves processed it for immediate consumption. The share of farm estates in the total production was considerably less, but it has stimulated the progress in agriculture, a little more opportunities to improve tools, apply best at that time agriculture, develop new crops etc.

Keywords. Property, land, feudal lords, dependent peasantry, the state, and the princely power.

Постановка проблеми. Україна здавна сформувалася як аграрна держава і протягом століть її історія це історія народу основним способом життя є землеробство, і тому землі сільськогосподарського призначення виступали як основний засіб виробництва і критерій багатства. За часів Київської Русі, у X-XIII ст., сформувалися відносини між різними групами селян, феодалів і державою з приводу володіння та використання землі й привласнення інших об'єктів власності, а також виробництва, розподілу, обміну, споживання сільськогосподарської продукції.

І сьогодні ставлення громадян сучасної України до питань відносин власності на землю є невід'ємною частиною політичного і соціально-економічного життя. Знання досвіду минулого може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого розвитку України як демократичної і заможної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем становлення відносин власності на землю у період формування, розквіту і занепаду Київської Русі

IX-XIII століть присвячені праці як вчених-економістів П. Саблука, Царенка О.М., Захарчука А.С., Леоненко П.М., Юхименко П.І. так і істориків: Грушевського М.С., Кульчицького С.В., Котляра М.Ф., Панченка П.П., Каденюка О.С., Приймака О. М. [1].

Ціль роботи. Аналіз процесу становлення і розвитку відносин земельної власності в Україні у ранньофеодальний період її історії, та вплив цих процесів на формування ринкових земельних відносин в аграрному секторі сучасної України.

Виклад основного матеріалу. У X - XIII ст. економіку Давньоруської держави можна охарактеризувати як період раннього феодалізму. Виникнення і розвиток феодалізму виявляється перш за все у формуванні та зростанні феодального землеволодіння. Основу суспільства і суспільно-економічних відносин в період становлення Київської держави і в наступних століттях становило селянство (смерди), вільне та економічно самостійне. В його середовищі довго зберігалися родинно-громадські форми життя й економічних відносин, тим часом як в колах

міського патриціату капітал мусив вести до розвитку індивідуалізму, приватної власності, договірних відносин [2].

Основною господарства слов'янських земель України було орне землеробство. У землеробстві практикувалася перелогова система, за якої поле використовували до того часу, поки ґрунт залишався родючим. Допоміжну роль у господарстві відігравали полювання, рибальство. Протягом VI—IX ст. у східних слов'ян відбувався інтенсивний розклад родоплемінної організації, утворювалися перші територіально-політичні об'єднання - зародки держав. Основною організаційною формою східнослов'янського суспільства поступово ставала сільська громада, яка найбільш відома під назвою верв. Земля становила колективну власність усієї общини, господарювання ж велося окремими родинами. Час від часу відбувався перерозподіл орних земель і сіножатей. Іноді окремі родини самостійно, без допомоги общини, розчищали під ріллю ділянки лісу, якими община практично не користувалася, і закріплювали її за собою. Виділення сім'ї, розвиток приватної власності зумовили виникнення майнової нерівності. Влада переходила від племінного зібрання в руки окремих вождів, роль яких поступово зростала. Усі ці явища неминуче вели до виникнення міцної феодальної держави у східних слов'ян - Київської Русі (IX ст.) [3].

Індивідуальна земельна власність зародилася у Київській Русі лише в другій половині XI ст. Становлення її відбувалося, вірогідно, через зайняття та обробку вільної землі, і це давало право на володіння. Якщо зайняття землі відбувалося з урахуванням інтересу громади, то на це потрібна була її згода. Відомостей про те, що князь мав права на вільні землі і право їх роздавати, ми не маємо. І лише з розвитком невільництва, оскільки земля без робочих рук була мало чого варту, встановлюється певна ціна на землю. В Поширеній редакції «Руської правди», що оформилася наприкінці XII — на початку XIII ст., бачимо чіткі докази наявності боярського землеволодіння й ведення боярами їхнього господарства. У літописах перші відомості про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст., а боярське — з XII ст. Низка статей передбачала покаран-

ня за посягання на власність, за розорення межі, за пограбування боярської садиби, за вбивство слуг феодала (тіунів, огнищан та ін.) [4].

«Руська правда» відобразила походження феодальної залежності населення шляхом як економічного, так і позаекономічного примусу. Приклад другого - розорений смерд вимушений був іти в кабалу до світського або церковного феодала (рядовичі та закупі). У «Правді Ярославичів» знайшло відображення облаштування вотчини як форми земельної власності й організації виробництва. Вотчина могла бути княжою, боярською, монастирською, церковною. Із цього часу (X—XI ст.) смерди (сільське населення) не тільки сплачують данину державі, а й стають залежними від феодала (боярина) і сплачують йому за користування землею оброк (натуральний) або відпрацьовують панщину. Проте в цей період значна частина жителів ще залишалися незалежними від бояр. Була общинна власність, вона переважала в сільському господарстві [5].

Із збільшенням населення Русі зменшилась площа вільної землі, що зумовило виникнення двопільної системи. Трипільна система, тим часом, як більш прогресивна, поступово поширилась на нові, більш заселені місцевості, в одних випадках витісняючи двопілля, а в інших - співіснуючи як з двопіллями, так і з перелогом і вирубною системою. Основною формою орного землеробства на всіх територіях, заселених східними слов'янами, було двопілля. Слід зазначити, що землеробство та скотарство в Київській Русі, будучи провідними галузями господарства, досягли такого рівня розвитку, який в основних рисах зберігався і надалі. За рівнем сільськогосподарської техніки, ступенем розвитку землеробства і набору культур Київська Русь стояла на тому самому рівні, що й країни Західної Європи.

Князівські міжусобиці XI—XIII ст. та набіги степовиків послаблювали дрібне селянське господарство, що призводило до його розорення або переходу у боярські руки, а їх господарі в категорію холопів і закупів. Одним з важливих наслідків розвитку великого господарства стало розвиток понять земельної власності і землі як товару [6]. Багаті вотчинники стали поступово приєднувати до

себе земельні наділи інших общинників за борги. Вони ж часто приєднували угіддя рядових общинників не тільки за борги, але й насильницьким шляхом, змушуючи їх платити натуральні податки (данину) і виконувати певні повинності. Процес перетворення вотчинників у великих землевласників, а бідних общинників - в феодальне залежних, отримав назву «обоярювання»[7].

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Однак економічне життя давньоруського суспільства засновувалося на власності вільних селян — членів громади. Не було масового обезземлення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність значної кількості незаселеної, неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Період політичного роздроблення (друга половина XII ст. — середина XIII ст.) був початком зрілого феодального господарства на території України. Розвиток відбувався в межах окремих самостійних князівств. Згідно з давньоруським феодальним правом, князь-сюзерен не мав підстав позбавити васала, боярина чи дружинника землі, — хіба що у випадку скоєного тим злочину, який ставив його поза законами і звичаями суспільства[8]. Бояри міцно і впевнено володіли своїми маєтностями, зокрема, земельними, незалежно від того, яким було походження власності: 1) одержання спадщини, особливо серед вирослих із племінної аристократії; 2) надання князем за службу або на знак особливої прихильності; 3) захоплення чи купівля общинної землі. Ця власність була безумовною, вотчинною [9].

Економічною основою селянського господарства було селянське подвір'я-дим. Розмір індивідуального селянського землекористування дорівнював в середньому одному «плугові», що був одиницею оподаткування і становив близько 15 га землі. 10—15

димів, в основному родичів, об'єднувалися у дворище. Землі дворища склалися з «ділянок» - димів, що були розкидані у різних місцях. Існували також невеликі господарства і менша одиниця оподаткування – «рало». Дворища входили до складу громади, на чолі якої стояв староста (отаман), обраний на вічі, яке мало власний копний суд. У спільному користуванні громади були неподільні угіддя.

Селянські господарства були основою економічного життя, займали більшість землі вотчини, виробляли більшу частину сільськогосподарської продукції, самі переробляли її для безпосереднього споживання. Частина господарства вотчини у загальному виробництві була значно меншою, але воно визначало прогрес в сільському господарстві, мало більше можливості вдосконалювати знаряддя праці, застосовувати передову на той час агротехніку, вирощувати нові культури тощо.

Висновки. У Київській Русі X-XIII століть склалися такі форми власності на землю: князівська, боярська, церковна та власність селянської общини. Першими землевласниками були князі, приватні володіння яких особливо швидко зростали в XI—XII ст. Боярське землеволодіння, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їхньої земельної власності були відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина і освоєння нових земель. Селяни поступово потрапляли у залежність від феодалів але зберігали за собою право володіти землею і передавати її у спадщину. Остаточна земельна власність оформилася за часів перебування українських князівств у складі Великого Литовського князівства.

Література.

1. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006.– 396 с.; Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу. Навчальний посібник. / О.М.Царенко, А.С.Захарчук. - Суми, „Університетська книга”, 2000. - 310 с.; Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навчальний посібник / П. М. Леоненко, П. І.Юхименко К.: Знання-Прес, 2004.- 325 с.; Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія: Курс лекцій. – 4-те вид., перероб. і доп. / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К.: Вікар, 2003. – 405 с. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посіб. для студ. і викл. с.-г. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / П.П. Панченко, Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов. – К.: ВЦ «Просвіта», 2007. – 523 с.; Каденюк О.С., Коломієць С.С., Алещенко М.І. Аграрна історія України. Навч. посібн. для студ. ВНЗ аграрної освіти / О.С.Каденюк, С.С. Коломієць, М.І.Алещенко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008.-292 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т. 3. /

- М.С.Грушевський. - К.: Наук. Думка,1993.-592 с. ; Кульчицький С. В. Історія України / Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. - К.: Літера - 2011. - 498
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т. 3. / М.С.Грушевський. - К.: Наук. Думка,1993.-592 с.
 3. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навчальний посібник / П. М. Леоненко, П. І.Юхименко К.: Знання-Прес, 2004.- 325 с.
 4. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склав та. підготував до друку проф. С. Юшков. – К., 1935. – 193 с. // Інтернет-ресурс: [Джерело доступу: <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ya.htm>
 5. Каденюк О.С., Коломієць С.С., Алещенко М.І. Аграрна історія України. Навч. посібн. для студ. ВНЗ аграрної освіти / О.С.Каденюк, С.С. Коломієць, М.І.Алещенко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008.-292 с.
 6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. Т. 3. / М.С.Грушевський. - К.: Наук. Думка,1993.-592 с.
 7. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу. Навчальний посібник. / О.М.Царенко, А.С.Захарчук. - Суми, „Університетська книга”, 2000. - 310 с.
 8. Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі X-XIII ст. / М.Ф.Котляр, В. М. Ричка. – К.: Наукова думка, 2008. – 357 с.
 9. Котляр М.Ф. З історії боярського землеволодіння на Русі XII-XIII ст. / М.Ф. Котляр //Український історичний журнал. - , 2013. - №12.- с. 96-110]